

İbn Meymûn'un Mucize Görüşü Üzerine Bir İnceleme

A Study of Maimonides' View of Miracles

Dr.Öğr.Üyesi
Hatice Arslan
Balıkesir Ü.
İlahiyat Fakültesi
Türkiye

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliř : 13.09.2024

Kabul : 03.11.2024

Yayın : 31.12.2024

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

Özet

Yahudilerin dinî ve milli kimliklerinin oluşumu açısından mucizeler önemli bir işlev görmektedir. Fakat Orta Çağ'da etkili olan felsefi tartışmaların etkisiyle Yahudi âlimler kutsal kitap boyunca anlatılan tabiatüstü olayların imkânını tartışmışlardır. Bu dönemin önde gelen Yahudi cemaat önderlerinden biri olan ve Yahudi teolojisi üzerindeki etkisi tartışılmaz olan İbn Meymûn da birçok eserinde söz konusu meseleye dair fikirlerini beyan etmektedir. O, bir taraftan mucizeyi dinin esaslarından biri olarak nitelerken diğere taraftan bazı kutsal kitap mucizelerini Yahudi geleneğinden farklı yorumlamaktadır. Buradan hareketle İbn Meymûn'un gerçekte hangi düşünceyi savunduğumeselesi birçok araştırmacı tarafından tartışılmaktadır. Türkçe literatürde müstakil olarak çalışılmamış olan İbn Meymûn'un mucize anlayışı bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Öncelikle İbn Meymûn'un mucizelere inanıp inanmadığı meselesi ele alınmakta, daha sonra eserlerinde ortaya koyduğu mucizenin mahiyeti ve ortaya çıkma gayesi üzerinde durulmaktadır. İbn Meymûn'un eserlerinde mucize meselesinin yer aldığı bölümler, çalışmanın ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Makalede âlimin mucize hakkındaki görüşleri bir bütün halinde incelenerek konunun açıklığa kavuşturulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Yahudilik, İbn Meymûn, Mucize, Tabii düzen.

Abstract

Miracles play an important role in the formation of the religious and national identity of the Jews. However, under the influence of philosophical movements that were influential in the Middle Ages, Jewish scholars debated the possibility of supernatural events described throughout the Torah. Maimonides, one of the leading Jewish community leaders of this period and whose influence on Jewish theology is indisputable, also made an explanation on this issue in many of his works. On the one hand, he describes miracles as one of the foundations of religion, and on the other hand, he interprets some of the miracles of the Torah outside of Jewish tradition. Based on this, the issue of which idea Maimonides actually defended is debated by many researchers. Maimonides' understanding of miracles, which has not been studied independently in Turkish literature, constitutes the subject of this article. First, the issue of whether Maimonides believed in miracles, and then the nature of the miracles he presents in his works and the purpose for which they occur are discussed. The sections in the works of Maimonides that deal with the issue of miracles constitute the main sources of this study. The article aims to clarify the issue by examining Maimonides' views on miracles as a whole.

Keywords: History of Religions, Judaism, Maimonides, Miracle, Natural order.

Giriş

Dinlerin kutsal metinlerine bakıldığında pek çok mucize anlatısının yer aldığı görülmektedir. Bu mucizeler din mensuplarının bazen gerçekte yaşanmış olaylar şeklinde anlaşılmış bazen de sembolik anlatılar biçiminde yorumlanmıştır. Yahudi kutsal metni Tanah da mucize anlatıları bakımından oldukça zengindir. Gerek İsrailoğullarının kurtarıcısı ve en büyük peygamberi kabul edilen Musa'nın gerekse diğer peygamberlerin gösterdiği mucizeler Tanah boyunca yer almaktadır. Bu mucizeler dinî öneminin yanı sıra Yahudi ulusal bilincinin şekillenmesinde de rol oynamaktadır.

Tabii düzenin işleyişine ve tarihe Tanrı'nın doğrudan müdahalesi olarak görülen mucizeler, Yahudi din bilginlerince tanrısal mutlak gücün işareti olarak yorumlanmaktadır. Bununla birlikte âlemi yaratan ve ona düzen veren Tanrı'nın aniden bu düzeni istisnai bir olayla bozmasının onun sonsuz bilgisi ve iradesiyle nasıl bağdaştırılabileceği sorusu farklı görüşlerin ortaya konmasına yol açmıştır. Geleneksel Yahudi yorumu, Tanah'ta anlatılan mucizelerin Tanrı tarafından önceden belirlendiği ve yaratılış anında düzenlendiği şeklindedir. Hahamlara göre kutsal kitapta anlatılan mucizelerin tamamı gerçektir; her ne kadar Talmud literatürü içerisinde çok sayıda mucize anlatısı bulunsa da prensip olarak artık mucizeler çağı sona ermiştir. Sonraki nesil daha öncekiler gibi dindar olmadığından mucizevi müdahaleye layık değildir.¹ Yine hahamlar Tanah mucizelerinin inkâr edilmesinin kişinin dünyadaki kısmetlerini kaybetmesi ile sonuçlanacağını, sonraki dönemde gerçekleşen mucizelerin inkarından dolayı ise herhangi bir ceza gerekmeyeceğini kaydetmektedirler.²

Orta Çağ'a gelindiğinde tartışma yeni bir boyut kazanmıştır. Zira bu dönemde Neo-Platonculuk ve Aristoculuğun etkisinde kalan Yahudi âlimler felsefi görüşleri doğrultusunda mucizenin nasıl ve niçin meydana geldiğini tartışmışlardır. Neo-Platoncu âlimler mucizeleri doğal düzene aykırı olaylar olarak değil, daha yüksek bir doğüstü düzenin, altındaki doğal düzene müdahalesi olarak görmüşlerdir. Bu müdahalede aktif rol oynayan kişi ise doğüstü düzene layık olan peygamberdir.³ Aristocu Yahudi düşünürler için ise mucizenin varlığı daha büyük bir problem teşkil etmektedir. Çünkü Aristo'ya göre Tanrı'dan zorunlu olarak çıktığı düşünülen âlem, ezeli ve ebedidir ve buradaki tabiat kanunlarının değişmesi imkânsızdır.

Orta Çağ'da Yahudi cemaat önderlerinden olan İbn Meymûn (ö. 1204), mucize hakkındaki görüşleri en çok tartışılan âlimlerden biridir. Özellikle modern dönemde İbn Meymûn düşüncesi üzerine çalışan araştırmacılardan bazıları, Yahudi dinini Aristo düşüncesi çerçevesinde yorumlayan âlimin, gerçek görüşünü gizleyerek şeriata uygun bir yorumlama tarzına gittiğini

¹ Bk. Salime Leyla Gürkan, "Mucize (Diğer Dinlerde Mucize)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 352; Louis Isaac Rabinowitz, "Miracle: In the Talmud", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik & Michael Berenbaum (Detroit: Thomson & Gale, 2007), 14: 306.

² Daniel Birnstiel, "Yahudilikte Mucize", ed. Ahmet Baydar (Din Dilinde Mucize, İstanbul: KURAMER, 2015), 67.

³ Eliezer Schweid, "Miracle: In Medieval Jewish Philosophy", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik & Michael Berenbaum (Detroit: Thomson & Gale, 2007), 14: 307.

savunurlar.⁴ Böylece İbn Meymûn'un eserlerinde şeriatla Aristo düşüncesinin çeliştiği her konuda biri görünen, diğeri de gizlediği gerçek görüşü olmak üzere iki farklı okuma yapılabileceğini iddia etmektedirler. Bu konulardan biri de hiç şüphesiz mucize problemidir.

Bu makale, Yahudi teolojisi açısından görüşlerinin önemi tartışılmaz olan İbn Meymûn'un mucize görüşünü konu edinmektedir. Dolayısıyla âlimin eserleri çalışmanın ana kaynaklarını oluşturmaktadır. İbn Meymûn, mucize hakkında bir eser yazmamış, eserlerinde ilgili konuya müstakil bir bölüm de ayırmamıştır. Onun mucize ile ilgili görüşleri eserlerinde çoğunlukla dağınık bir biçimde bulunmaktadır. İbn Meymûn'un mucize problemini ele aldığı ilk eser *Şerhu'l-Mişna*'dır.⁵ Bundan başka *er-Risâletu'l-Yemeniyye*,⁶ *Mişne Tora*⁷ ve *Delâletü'l-Hâirîn*'de⁸ kısmen mucize konusuna değinmiştir. Mucize görüşüyle ilgili derli toplu bilgi bulabileceğimiz eserler ise *Fusûlü Mûsa fi't-Tib*⁹ ile *Makâle 'ani'l-Ba's*'tır.¹⁰ Makalede, İbn Meymûn'un ilgili eserlerinden hareketle mucize konusundaki fikirleri açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır. Böylece Gürkan'ın "gelişmiş Yahudilik"¹¹ olarak nitelendirdiği Orta Çağ Yahudi teolojisine ışık tutulması

⁴ Bk. Leo Strauss, "How to Begin to Study the Guide of the Perplexed", *The Guide of the Perplexed* (Chicago: The University of Chicago Press, 1963), 1: 10-101; Alvin J. Reines, "Maimonides' Concept of Miracles", *Hebrew Union College Annual*, 45 (1974): 243-285; Lawrence Kaplan, "Maimonides on the Miraculous Element in Prophecy", *The Harvard Theological Review*, 70/3/4 (1977): 233-256; Herbert Davidson, "Maimonides' Secret Position on Creation", *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, ed. Isadore Twersky (Cambridge: Harvard University Press, 1979), 1: 16-40; Aviezer Ravitzky, "Samuel Ibn Tibbon and the Esoteric Character of the Guide of the Perplexed", *AJS Review*, 6 (1981): 87-123; Warren Zev Harvey, "A Third Approach to Maimonides' Cosmogony-Prophetology Puzzle", *Harvard Theological Review*, 74/3 (Temmuz 1981): 287-301; Howard Kreisel, "Miracles in Medieval Jewish Philosophy", *The Jewish Quarterly Review*, 75/2 (1984): 99-133.

⁵ İbn Meymûn bu eserde, *Mişna*'nın altı bölümünü ve bu bölümlerdeki alt başlıkları yorumlamıştır. Mucize konusunu ilk olarak Seder Nezikin'in alt bölümü olan Pirkei Avot'a yazdığı girişte ele almıştır. Bu giriş "Sekiz Bölüm (Eight Chapters)" olarak bilinir. İbn Meymûn aslında çalışmasına bu ismi vermemiştir ancak sekiz bölümden oluştuğu için klasik olarak bu isimle anılır. Çalışmada "Sekiz Bölüm" için şu çevirilerden faydalandık: Moses Maimonides, "Eight Chapters", *Ethical Writings of Maimonides*, ed. Raymond L. Weiss & Charles E. Butterworth (New York: New York University Press, 1975), 63-108; Moses Maimonides, *The Commentary to Misnah Aboth*, çev. Arthur David (New York: Bloch Publishing Company, 1968).

⁶ Bu eserin Arapça metni ve Türkçe çevirisi için şu eserden faydalandık: Yasin Meral, "İbn Meymûn'un Yemen Mektubu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 54/2 (2013): 1-48; eserin İngilizce çevirisi için şu eserden faydalandık: Moses Maimonides, "The Epistle to Yemen", *Crisis and Leadership: Epistles of Maimonides*, çev. Abraham Halkin (Philadelphia: The Jewish Publication Society, 1985), 93-131.

⁷ Bu eser için yararlandığımız İngilizce ve Türkçe çeviriler şunlardır: Maimonides, *Misneh Torah*, çev. Eliyahu Touger (Brooklyn: Moznaim Publishing, 2020); Maimonides, *İlim Kitabı: Sefer ha-Mada*, çev. Yasin Meral v.dğr. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022); Yasin Meral, *Yahudi Dini Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 217-223.

⁸ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, çev. Osman Bayder & Özcan Akdağ (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019). Çalışma içinde eserden alıntı yapılırken önce cilt, sonra fasıl ve sayfa numarası verilmiştir.

⁹ Mucizelerle ilgili kısım bu eserde yer alan "Galen'e Karşı Mektup" bölümündedir. Bu bölümün Arapça metni ve İngilizce çevirisi için şu eserden faydalandık: Joseph Schacht & Max Meyerhof, "Maimonides Against Galen, on Philosophy and Cosmogony", *Islamic Medicine*, 97 (1997): 12-36.

¹⁰ Bu eserin Türkçe çevirisi için şu eserden faydalandık: Yasin Meral, "İbn Meymûn'un Cismani Haşir ile İlgili Görüşleri ve Haşir Risalesi'nin Arap Harfleriyle Neşri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 61/2 (2020): 245-314.

¹¹ Bk. Salime Leyla Gürkan, "Modern Yahudi Teolojisi", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 1039.

hedeflenmektedir. Zira İbn Meymûn'un mucize anlayışının ortaya konması, onun Tanrı'nın mahiyeti ve âlem ile ilişkisi hakkındaki görüşlerini de açığa çıkaracaktır. Araştırmada İbn Meymûn'un Yahudi geleneğiyle sıkı bir ilişki içinde olduğu düşüncesi temellendirilmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda öncelikle İbn Meymûn'a göre mucizenin imkânı tartışılarak onun mucizeyi kabul edip etmediği sorusuna bir cevap aranacaktır. Daha sonra ise âlimin mucizenin ne olduğu ve neden meydana geldiği hakkındaki kanaatleri açıklanacaktır.

1. İbn Meymûn'a Göre Mucizenin İmkânı

İbn Meymûn'un Tanah'ta aktarılan mucizelerin gerçekleştiğine inanıp inanmadığıyla ilgili birçok kapsamlı çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı İbn Meymûn'un mucizeleri kabul ettiğini,¹² bir kısmı da onun görünürde mucizeleri kabul ederken gerçek görüşünün mucizelerin meydana gelmediği şeklinde olduğunu iddia etmektedir.¹³ İbn Meymûn'un mucize problemine bakışını çözmek için öncelikle onun mucizelere yüklediği anlamı ortaya koymak gerekmektedir.

İbn Meymûn, eserlerinde mucizeyi şeriatın esaslarından biri olarak nitelendirmektedir.¹⁴ Zira mucizeler irade ve ihtiyar eden bir Tanrı'nın varlığına tanıklık eden, Sina vahyi ve peygamberlik gibi dinî hakikatleri destekleyen işaretlerdir. Bu nedenle mucizeyi inkâr eden kişi dinden de çıkmış olacaktır.¹⁵

İrade ve meşiet sahibi bir Tanrı'nın varlığına delil olarak mucizeler, *Delâletü'l-Hâirîn*'de âlemin yoktan yaratıldığı görüşüyle bağlantılı olarak ele alınmıştır.¹⁶ İbn Meymûn'a göre mucizenin varlığı, âlemin ilahi bir irade tarafından yoktan yaratıldığını en açık bir biçimde göstermektedir.¹⁷ Zira yoktan yaratılışa inanmayıp âlemin ilk maddesinin ezeli olduğunu kabul edenler, herhangi bir koşulda varlık âleminin tabiatında bir değişiklik olabileceğini imkânsız olarak nitelemektedirler. Bu görüşün sahiplerine göre madde ezeli olduğundan Tanrı maddeye müdahale edemez; maddede imkânsız olan hiçbir şeyi meydana getiremez ve varlık halleri itibarıyla imkânsız olan hiçbir şeyi yaratamaz, çünkü madde yaratılmamıştır ve sonsuza kadar zorunlu olarak bu şekilde mevcuttur.¹⁸ Dolayısıyla mucizelerin meydana gelmesi de imkânsızdır.

¹² Joseph Heller, "Maimonides' Theory of Miracle", *Between East and West*, ed. A. Altmann (Londra: Horovitz Publishing, 1958), 112-127; Hannah Kasher, "Biblical Miracles and the Universality of Natural Laws Maimonides' Three Methods of Harmonization", *The Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 8/1 (1998): 25-52; Y. Tzvi Langermann, "Maimonides and Miracles: The Growth of a (Dis)belief", *Jewish History*, 18/2/3 (2004): 147-172.

¹³ Reines, "Maimonides' Concept of Miracles", 243-285; Kreisel, "Miracles in Medieval Jewish Philosophy", 106-114; Howard Kreisel, *Judaism as Philosophy: Studies in Maimonides and the Medieval Jewish Philosophers of Provence* (Boston: Academic Studies Press, 2015), 354-360.

¹⁴ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 2.25:324; 2.29:342; Schacht & Meyerhof, "Maimonides Against Galen, on Philosophy and Cosmogony", 21; Meral, "İbn Meymûn'un Cismani Haşir ile İlgili Görüşleri ve Haşir Risalesi'nin Arap Harfleriyle Neşri", 276-277.

¹⁵ Meral, "İbn Meymûn'un Cismani Haşir ile İlgili Görüşleri ve Haşir Risalesi'nin Arap Harfleriyle Neşri", 276-277.

¹⁶ İbn Meymûn'un âlemin yaratılışı hakkındaki görüşleri için bk. Hatice Arslan, "İbn Meymûn'a Göre Yaratılış", *Dergiabant*, 11/2 (2023): 238-250.

¹⁷ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 2.25:325.

¹⁸ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 2.19:301-302-2.25:324; Schacht & Meyerhof, "Maimonides Against Galen, on Philosophy and Cosmogony", 22-23.

Oysa İbn Meymûn, felsefecilerin imkânsız olarak nitelendirdikleri şeylerin âlemin yaratılmış olduğuna inananlar için mümkün olduğunu ifade etmektedir. Ona göre felsefecilerin görüşleriyle Musa'nın şeriatı arasındaki fark mümkün ile imkânsız olana yükledikleri anlam dolayısıyladır. Musa'nın şeriatında imkânsız olan, mümteninin tabiatının değişmesidir. Bu türden olan şeyleri yapma gücü Tanrı'ya isnat edilemez. Söz gelimi Tanrı, kendisi gibi bir varlık yaratma ya da kendi zatını yok etme gibi şeyleri yapma kudretiyle vasıflanamaz. Bu, Tanrı için bir acizlik ya da kudretinde bir noksanlık olarak da düşünülmez.¹⁹

[Musa'ya göre] ilk madde yoktan var edilmiş ve şekillenmiş olduğuna göre, onu var eden Tanrı'nın, onu daha sonra da yok etmesi mümkündür; aynı şekilde onun mahiyetini ve ondan meydana gelen her şeyin mahiyetini değiştirmesi ve onu anında var ettiği gibi, ona anında normalden farklı bir mahiyet vermesi de mümkündür. Demek ki Musa'ya göre, yaratılmış ve yok olan şeylerden oluşan doğal dünyaya ait herhangi bir şeyin durumunun değişmesi mümkündür; öyle ki, Tanrı bunu gerçekleştirme gücüne sahiptir ve iradesini onun üzerinde uygulayabilir: Eğer Tanrı bu âlemi şimdiki haliyle tüm çağlar boyunca ve sonsuza kadar sürdürmek isterse bunu yapabilir; eğer her şeyi yok etmek ve Kendinden başka hiçbir şeyin var olmasını isterse bunu yapabilir ve bunu yapmaya gücü yetendir, ve eğer onu bütün mevcut tabiatıyla korumak ya da onun cüzlerindeki herhangi bir şeyi değiştirmek isterse bunu yapabilir. Bütün mucizeler bu türdendir ve dolayısıyla bir mucizenin onu idrak eden kişi tarafından idrak edilmesi, âlemin yaratılışına dair kesin bir delildir.²⁰

İbn Meymûn'a göre mucizenin gerçekleşme sebebi Tanrı'nın bunu böyle istemesi veya Tanrı'nın hikmetinin böyle gerektirmesidir. Tanrı'nın eylemlerindeki hikmeti insanın aklıyla algılayabilmesi imkânsız olduğundan mucizelerin haber verildiği şekilde kabul edilmesi gerekir. Bu nedenle "Neden bir mucize belli bir peygambere verildi de diğerine verilmedi?" şeklindeki bir sorunun cevabı "Tanrı böyle istedi." ya da "Tanrı'nın hikmeti böyle gerektirdi." olmalıdır.²¹ O, mucizenin gerçekleştiğinin en önemli kanıtı olarak Tanah'ta mucizelerin anlatılmasını görmektedir. Bilindiği üzere Tanah oldukça fazla ayrıntı vererek mucize kıssaları anlatmaktadır. İbn Meymûn'a göre bu kıssalar gelecekte bu haberleri dinleyenler için büyük bir gerekliliktir. Çünkü anlatılan olayları gören kişiler için tüm mucizeler kesindir, ancak gelecekte bu yaşananlar, doğru olmadığı kabul edilebilecek geleneksel bir anlatı halini alabilir. İbn Meymûn bununla ilgili olarak çölde yaşanan mucizeleri örnek göstermektedir:

Şer'i mucizelerden birisi belki de en büyüğü, İsrailoğullarının kırk sene boyunca çölde kalması, orada her gün kudret helvasının bulunmasıdır. Söz konusu çöl,

¹⁹ Bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 3.15:456-457.

²⁰ Schacht ve Meyerhof, "Maimonides Against Galen, on Philosophy and Cosmogony", 21-22, 34.

²¹ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 2.25:325.

Tevrat'ta da "Tanrı o büyük ve korkunç çölde, zehirli yılanlarla, akreplerle dolu o kurak, susuz toprakta sizi yürüttü. Size sert kayadan su çıkardı." şeklinde zikredildiği gibi, imar edilmiş yerlerden/şehirlerden çok uzak ve [yaşamak için] insan tabiatına uygun olmayan bir yerdi. Nitekim Tevrat'ın başka bir yerinde "Ne tahıl, ne incir, ne üzüm ne de nar var. Üstelik içecek su da yok!" ve yine "Kimsenin geçmediği, kimsenin yaşamadığı toprakta..." ve "Ekmek yemediniz, şarap ya da başka içki içmediniz." denilmiştir.

Bunların hepsi, müşahede edilmiş açık mucizelerdi. Tanrı, söz konusu bu mucizelere ileriki zamanlarda, diğer haberler için vaki olan durumların (şüphelerin) söz konusu olacağını ve insanların şu düşüncede olacağını da biliyordu: Bu yerler günümüzde çölde yaşayan Arapların yaşadığı yerler gibi insanların yaşayabileceği yerlerdi. Veya bu yerler, ya ekim ve hasat yapılabilen yerler ya herhangi bir bitki ile beslenmenin mümkün olduğu yerler ya kudret helvasının sürekli şekilde tabii olarak gönderildiği yerler ya da su kuyularının bulunduğu yerlerdi. İşte bundan dolayı tüm bu vehimler, ortadan kaldırılmış ve bu merhaleler açıklanmak suretiyle mucizelere dair tüm haberler vurgulu bir şekilde ifade edilmiştir. Böylece söz konusu yerlerde kırk sene ikamet etmenin insan türü açısından ne kadar büyük bir mucize olduğu daha sonraki nesillere gösterilmiştir.²²

Görüldüğü üzere İbn Meymûn, geçmişte gerçekleşen mucizelerin kutsal kitapta ayrıntılı bir şekilde anlatılmasının bunların doğruluğunu teyit ettiğini savunmaktadır. Ancak ona göre kutsal kitap anlatılarında olağanüstü gibi görünen her olay mucize değildir; Tanah'ta geçen bir olayın mucize olarak kabul edilebilmesi için bunun açıkça ifade edilmiş olması ve başka şekilde yorumlanma ihtimalinin olmaması gerekir. Eğer olayın mucize olduğuna dair açık bir ifade yoksa o zaman İbn Meymûn, bunun tevil edilerek hadisenin tabii akışı içerisinde yorumlanması gerektiğini savunmaktadır.²³ Kimi araştırmacılara göre İbn Meymûn her ne kadar mucizevi olayın belirlenmesiyle ilgili genel bir ilke belirtse de hangi olayı gerçekte mucize olarak kabul ettiği çelişkilidir. Bu bağlamda en çok kullanılan örneklerden biri Yeşu 10: 12-13'te geçen "O zaman Yeşua, A-Şem'in Emorileri Bene-Yisrael'in önüne teslim ettiği günde A-Şem'e konuştu ve Yisrael'in gözleri önünde [şöyle] dedi: 'Güneş, bekle Givon'da! Ve [sen] ay, Ayalon Ovası'nda! Ulus düşmanların hakkından gelene kadar güneş bekledi ve ay [yerinde] durdu -Sefer A-Yaşar'da yazılı değil mi bu? Güneş gökyüzünün ortasında durdu ve batmak için acele etmedi -tam bir gün kadar [ke-yom tamîm]."²⁴ anlatısındaki mucizedir. Bu olay *Şerhu'l-Mişna*'da²⁵ yaratılışın başlangıcında tabiata yerleştirilmiş bir mucize olarak yorumlanmaktadır. Araştırmacılara göre

²² İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 3.50:615.

²³ Meral, "İbn Meymûn'un Cismani Haşir ile İlgili Görüşleri ve Haşir Risalesi'nin Arap Harfleriyle Neşri", 279.

²⁴ İbn Meymûn'un *Delâletü'l-Hâirîn* 2.35'deki açıklamasının ve bu bölümle ilgili yorumumuzun anlaşılabilmesi için İbranca metnin direkt çevirisi olan şu eserden alıntı yaptık: Moşe Farsi (çev.), *Yeşua* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2015), 131-133.

²⁵ Bk. Maimonides, *The Commentary to Misnah Aboth*, 100-101.

İbn Meymûn *Delâletü'l-Hâirîn*'de²⁶ bu anlatıyı literal anlamında olduğu gibi kozmik düzende bir değişiklik olarak yorumlamamaktadır. Aksine o, bu mucizeyi İsrailoğullarının normalde iki günde elde edecekleri zaferi tek bir günde başarmaları nedeniyle en uzun yaz günü gibi algıladıkları psikolojik bir yanılsama şeklinde yorumladığını iddia etmektedirler.²⁷ Kanaatimizce araştırmacıların işaret ettiği *Delâletü'l-Hâirîn*'in söz konusu bölümünde Yeşu'nun mucizesi yalanlanmamakta, pasajda geçen "tam bir gün (*ke-yom tamim*)" ifadesinin süresi hakkında yorum yapılmaktadır. Nitekim Yahudi din bilginlerinin de "tam bir gün kadar" sözünü mucizenin gerçekleştiği günün gündüzünün toplam süresi ya da fazladan gündüz süresi şeklinde farklı olarak yorumladıkları görülmektedir. Söz gelimi Haham Yeşu ben Levi güneşin gökyüzünde bulunduğu sürenin yirmi dört saat, yani tam bir gün kadar sürdüğünü, Haham Elazar ise güneşin sabit durduğu sürenin tam bir gün kadar olduğunu belirtmiştir.²⁸ Dolayısıyla İbn Meymûn'un da güneşin sabit kalmasıyla tekrar harekete geçmesi arasında geçen bu sürenin yılın en uzun günündeki gündüz vakti kadar olduğu görüşünde olduğu söylenebilir.²⁹

Benzer şekilde İbn Meymûn'un, I. Krallar 17-24'te anlatılan İlyas'ın ölüyü diriltmesi mucizesini kabul etmediği iddia edilmektedir.³⁰ Görüşlerine delil olarak sundukları *Delâletü'l-Hâirîn*'de İbn Meymûn şöyle demektedir: "Mavet kelimesi de hem ölüm hem de şiddetli hastalık için kullanılmaktadır. ....Tevrat'ta geçen 'Kadının oğlu kötü bir hastalığa yakalandı ta ki içinde hiç can kalmadı.'³¹ pasajı da açıklığa kavuşmaktadır. Eğer burada 'hiç can kalmadı' ifadesi yerine 'öldü' (mavet) denilseydi, bu ifade ölüme değil de ölüme yakın olan şiddetli hastalık anlamına gelebilirdi".³² Görüldüğü üzere bu ifadelerde mucizenin yalanlanması söz konusu değildir. Aksine İbn Meymûn, çocuğun öldüğünü ifade etmekte ve onun şiddetli bir hastalığa yakalandığı şeklinde bir yorumu yer olmadığını açıklamaktadır.³³

İbn Meymûn'un tevil ettiği düşünülen başka bir mucize de Çölde Sayım 22: 21-41'de anlatılan Balam'ın eşeğinin konuşması hadisesidir. *Şerhu'l-Mişna*'da Balam'ın eşeğinin ağzı, yaratılışın altı gününün sonunda Şabat başlamak üzereyken yaratılan on mucizevi şeyden biri olarak kabul edilmektedir.³⁴ İbn Meymûn'un *Delâletü'l-Hâirîn* 2.42'de eşeğin konuşmasını nebevî bir görü

²⁶ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 2.35:365-366.

²⁷ Bk. Heller, "Maimonides' Theory of Miracle", 121; Eliezer Schweid, *The Classic Jewish Philosophers: From Saadia Through the Renaissance*, çev. Leonard Levin (Leiden: Brill, 2008), 3: 275; Kasher, "Biblical Miracles and the Universality of Natural Laws Maimonides' Three Methods of Harmonization", 28; T. M. Rudavsky, "Creation and Miracles in the Guide", *Maimonides' Guide of the Perplexed: A Critical Guide*, ed. Daniel Frank & Aaron Segal (New York: Cambridge University Press, 2021), 158-159.

²⁸ Mucizenin gerçekleştiği süreyle ilgili farklı yorumlar için bk. Farsi, *Yeoşua*, 130-135.

²⁹ Yeşu'nun mucizesine yönelik felsefi tutumların analizi ve bunların Orta Çağ Yahudi düşüncesindeki etkisi için bk. Dov Schwartz, *Central Problems of Medieval Jewish Philosophy* (Leiden: Brill, 2005), 71-115.

³⁰ Bk. Kasher, "Biblical Miracles and the Universality of Natural Laws Maimonides' Three Methods of Harmonization", 28.

³¹ I. Krallar 17:17.

³² İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 1.42:116.

³³ İbn Meymûn'un İlyas'ın ölüyü diriltmesini mucize olarak nitelendirdiği bir diğer eser için bk. Maimonides, *İlim Kitabı: Sefer ha-Mada*, 83.

³⁴ Bk. Maimonides, *The Commentary to Misnah Aboth*, 100-101.

olarak nitelendirmesi, onun mucizelerle ilgili çelişkilerinden biri olarak yorumlanmaktadır.³⁵ Esasen İbn Meymûn'un bu olayı nebevî bir görü olarak tanımlaması bunun mucize olmadığı anlamına gelmemektedir. Zira nebevî görü basit bir rüya hali değildir. İbn Meymûn, bu hadiseyi peygambere gelen ürkütücü bir hal olarak nitelemektedir.³⁶ İbn Meymûn *Delâletü'l-Hâirîn* 2.46'da nebevî görünümün mucizeyle ilişkisi hakkında şunları söylemiştir: "...Gidyon kıssasında³⁷ gerçekleşen durum da görüde gerçekleşmemiştir. Ben bu durumu kesinlikle nebevî bir görü olarak da adlandırmıyorum. Çünkü Gidyon, nebiler derecesine ulaşamadığı için nasıl olur da mucizeler gösterebilir?" Dolayısıyla İbn Meymûn, nebevî görünümün kendisini zaten mucizevi bir hadise olarak kabul ettiğinden Balam'ın eşeğinin konuşmasını da mucize kapsamında değerlendirmektedir.

İbn Meymûn'un mucize değil de mesel olarak gördüğü Tanah anlatıları, şeriatın esasını teşkil etmediğini düşündüğü kısımlardır. Mesela Yeşaya 11: 6-7'de "Onun döneminde kurtla kuzu bir arada yaşayacak. Parsla oğlak birlikte yatacak, buzağı, genç aslan ve besili sığır yan yana duracak, onları küçük bir çocuk güdecek. İnekle ayı birlikte otlayacak, yavruları bir arada yatacak. Aslan sığır gibi saman yiyecek." şeklindeki Mesihî dönemle ilgili kehanetler İbn Meymûn'a göre bir metafordur. Mesihî dönemde tabii düzende herhangi bir değişiklik olmayacak, âlem kendi düzenine göre devam edecektir. O, burada geçen kurdun kötü ulusları, kuzunun ise İsrailoğullarını temsil ettiğini, Mesihî dönemde İsrailoğullarının kötü uluslarla birlikte güvenle oturacaklarını ve onlarla barış içinde izin verilen yiyeceklerden yiyeceklerini düşünmektedir.³⁸ Başka bir deyişle Yeşaya'nın sözlerinden Mesihî dönemde kurdun ya da aslanın doğasının değişerek uysal hale gelecekleri şeklinde bir yorum çıkarmak doğru değildir. Ancak İbn Meymûn, kendisi bunları mesel olarak yorumlasa da bunun kesinlik arz etmediğini açıklamalarına eklemektedir. Ona göre gelecekle ilgili bu vaatler hakkında peygamberlerden mesel olduklarına dair bir haber olmadığı için bunlar literal olarak da anlaşılabilir. Yine de bu hususlar şeriatın aslı olmadığından yoruma açıktır. İbn Meymûn, ilgili pasajları mesel olarak yorumlamasını eleştirenlere, daha önce de bazı Yahudi şarihler arasında bunları mesel olarak yorumlayanların olduğunu söyleyerek cevap vermektedir. O, bu konularda kesin bir inançtan kaçınarak olayın gerçekleştiğinde ancak mesel ya da mucize oluşunun anlaşılabilirliğini kaydetmektedir.³⁹

³⁵ Bk. Heller, "Maimonides' Theory of Miracle", 121; Reines, "Maimonides' Concept of Miracles", 160; Kasher, "Biblical Miracles and the Universality of Natural Laws Maimonides' Three Methods of Harmonization", 28; Rudavsky, "Creation and Miracles in the Guide", 157-158.

³⁶ Bununla ilgili olarak bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 2.41-42.

³⁷ Hakimler 6:11-40.

³⁸ Maimonides, *Misneh Torah*, Melachim uMilchamot 12.1; Meral, *Masih, Deccal ve Gog-Magog*, 221-222.

³⁹ Bk. Meral, "İbn Meymûn'un Cismani Haşır ile İlgili Görüşleri ve Haşır Risalesi'nin Arap Harfleriyle Neşri", 278-280. Görüldüğü kadarıyla Mesihî dönemde âlemin tabii düzeninde bir değişiklik olmayacağını savunan İbn Meymûn, eserlerinde Mesih'in mucizeleriyle ilgili çelişkili ifadeler kullanmaktadır. O, *Mişne Torâ*'da Mesih'ten mucize talep edilmeyeceğini ve onun döneminde tabiat kanunlarında bir değişiklik olmayacağını, *er-Risâletü'l-Yemeniyye*'de ise Mesih'in alametler ve mucizeler yoluyla gerçek olduğunu kanıtlayacağını söylemektedir. Bk. Maimonides, *Misneh Torah*, Melachim uMilchamot 12.1; Meral, *Masih, Deccal ve Gog-Magog*, 221-222; Maimonides, "The Epistle to Yemen", 125; Meral, "İbn Meymun'un Yemen Mektubu", 41.

2. İbn Meymûn'a Göre Mucize

İbn Meymûn *Fusûlü Mûsa fi't-Tib*⁴⁰ adlı eserinde, mucizeyi “bir şeyin varlığının alışlagelmiş ve olağan doğasına uygun olmayan durumlar” şeklinde tanımlamaktadır. *Delâletü'l-Hâirîn*⁴¹ ve *Makâle 'ani'l-Ba's'ta*⁴² ise olağandışı durumların yanı sıra olayların doğal akışı içinde olup belirli koşullar altında tekrarlanan durumları da mucize olarak nitelendirmektedir. Böylece İbn Meymûn'un klasik mucize tanımını genişleterek bazı tabii olayları da mucize kategorisine dahil ettiği ve mucizeleri tabiat açısından imkânsız mucizeler ve tabiat açısından mümkün mucizeler şeklinde iki ana kategori olarak ele aldığı anlaşılmaktadır.

2.1. Tabiat Açısından İmkânsız Olan Mucizeler

Tabiat, en genel anlamıyla bir varlığın asli yapısı olarak tanımlanabilir. İbn Meymûn'a göre varlıklara bu asli yapısını Tanrı vermektedir. Tanrı, meşietini ve hikmetiyle âlemin var olmasını dilediği anda bütün varlık âlemini var etmiş ve âleme bir düzen vermiştir. Bu düzen tabii olayların her birinin birbirleri ile bağlantılı olmalarıyla oluşmaktadır.⁴³ İbn Meymûn, âlemdeki düzenin ebedi olduğunu Vaiz 3:14'te ifade edilen “Tanrı'nın yaptığı her şeyin sonsuza dek süreceğini biliyorum. Ona ne bir şey eklenebilir ne de ondan bir şey çıkarılabilir.” pasajıyla savunmaktadır.⁴⁴ Dolayısıyla tabiat kanunlarının değişmediği hususunda -kendisinin de ifade ettiği gibi- hem Aristo hem de İbn Meymûn aynı görüşü paylaşmaktadır.⁴⁵ Ancak İbn Meymûn, tabiat kanunlarının devamlılığının, Aristo'nun iddia ettiği gibi, bir zorunluluktan kaynaklanmadığını, aksine bu düzenin var olduğu biçimde devam ettiricisinin, var olan şeylerin birbirini takip etmesini sağlayan tanrısal irade olduğunu savunmaktadır.⁴⁶ Bu durumda âlemdeki düzeni sağlayan Tanrı bu düzeni ebedi olarak sürdürecektse tabii düzenin dışında gerçekleşen mucizeler nasıl açıklanabilir? Öyle görünüyor ki İbn Meymûn sözlerinin âlemde mucizelere yer olmadığı şeklinde anlaşılmasını engellemek ve görünüşteki çelişkiyi çözebilmek için iki farklı açıklama sunmaktadır. Bunlardan ilki Yahudi geleneği ile sıkı bir bağ içerisindedir. İbn Meymûn sürekli yenilenen bir ilahi irade düşüncesinden kaçınmak için Mişna ve Talmud âlimlerinin görüşlerine atıfta bulunmaktadır:

Onların (kelamcılar) [İlahi] iradenin sürekli olarak faal olduğunu ve an be an her şeye hükmettiğini söylediklerini duydum. Biz buna inanmıyoruz; aksine irade yaratılışın altı günü boyunca ortaya çıktı ve [o zamandan beri] her şey sürekli olarak kendi doğasına uygun şekilde hareket eder. [Süleyman'ın] dediği gibi: Önce ne olduysa, yine olacak. Önce ne yapıldıysa yine yapılacaktır. Güneşin altında yeni

⁴⁰ Schacht & Meyerhof, “Maimonides Against Galen, on Philosophy and Cosmogony”, 22.

⁴¹ Bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 3.47:595;50:614-616.

⁴² Meral, “İbn Meymûn'un Cismani Haşır ile İlgili Görüşleri ve Haşır Risalesi'nin Arap Harfleriyle Neşri”, 288.

⁴³ Bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 3.25:502.

⁴⁴ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 2.27:331.

⁴⁵ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 2.29:342.

⁴⁶ Bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 2.28.

bir şey yok.⁴⁷ Bu nedenle hahamlar, altı günlük yaratılış sırasında, gelenekten sapan ve vaat edildiği gibi gerçekleşen veya gerçekleşecek olan tüm mucizeler için önceden bir iradenin olduğunu ileri sürmüşlerdir. O zaman bu şeylerin tabiatları, içlerinde olup bitenlerin gerçekleşeceği şekilde belirlenmişti. Olması gereken zamanda gerçekleştiğinde, yeni bir şeyin meydana geldiği varsayılır, ancak durum böyle değildir. Midraş Kohelet'te ve başka yerlerde bu konuyu uzun uzadıya açıkladılar. Bu konuyla ilgili sözlerinden biri şudur: "Âlem, âdeti üzere devam eder." Söyledikleri her şeyde, selam üzerlerine olsun, [İlahi] iradenin her olayı ve her anı belirlediğinden kaçındıklarımı göreceksiniz.⁴⁸

Buna göre Tanrı yaratılışın altı gününde varlık âlemini yaratırken mucizeleri de ortaya çıkacakları şeylerin tabiatına yerleştirmiştir. Başka bir deyişle henüz başlangıçta varlıkların doğasına, gelecekte yapacakları gerek tabii olan sürekli olacak şeyler gerekse mucizeler gibi olağandışı şeylerin tamamı yerleştirilmiştir. Söz gelimi Tanrı yaratılışın ikinci günü suları ayırırken ona birtakım şartlar vaz etmiş ve böylece Kızıldeniz, Musa'nın; Şeria Irmağı, Yeşu, İlyas ve Elişa'nın önünde ayrılarak onlara yol vermiştir. Yine güneş dördüncü gün yaratıldığında Yeşu'nun kendisine hitap edeceği belirli bir zamanda hareketsiz durması onun doğasına yerleştirilmiştir.⁴⁹

Langermann, İbn Meymûn'un bu açıklamalarını -her ne kadar İbn Meymûn bu görüşlerini geleneğe dayandırsa da- natüralist bir yaklaşım olarak görmektedir. Ona göre henüz genç yaşta yazdığı *Şerhu'l-Mişna'da* İbn Meymûn mucizelerin bilimsel açıklaması olduğuna inanıyordu ve mucizeyi mümkün görmüyordu. Bu nedenle İsrailoğulları için arketipsel bir mucize olan Kızıldeniz'in ayrılmasını doğal olarak yorumlayabiliyordu.⁵⁰ Bize göre Langermann'ın iddiası kabul edilebilir değildir. Zira İbn Meymûn, geç dönem eserlerinden biri olan *Delâletü'l-Hâirîn*'de de benzer yorumlar yapmaktadır. Dolayısıyla İbn Meymûn'un süreç içerisinde mucize hakkındaki görüşlerinde bir değişim olmadığı görülmektedir. O, mucizenin nasıl meydana geldiğini açıkladığı eserlerde mutlaka Yahudi geleneğine atıfta bulunmaktadır.

Yahudi geleneğinde mevcudatın içine yerleştirilmiş olan mucizelerin istisnası bazı mucizelerden de bahsedildiği görülmektedir. *Mişna'da* Şabat arifesinin alacakaranlığında yaratılmış olan on şeyden söz edilmektedir. Bunlar; Karun'u yutan yerin ağzı, İsrailoğullarının çölde içtiği suyun bulunduğu kuyunun ağzı, Balam'ın eşiğinin ağzı, Nuh ile antlaşmanın sembolü olan gökkuşağı, İsrailoğulları için çölde her sabah gökten yağan *man*, Musa peygamberin asası, Süleyman'ın tapınağı yaparken taş ocağından çıkan taşları şekillendiren yaratık Şamir, Musa'ya verilen ilk tabletlerde kazılı olan ve Tanrı'ya ait olan yazı ile tabletlerdir. Bazılarının bunlara iblisleri, Musa'nın mezarını, İbrahim'in İshak'ı kurban edeceği zaman gökten indirilen koçu ve

⁴⁷ Vaiz 1:9.

⁴⁸ Maimonides, "Eight Chapters", 87; benzer ifadeler için bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 2.29:341.

⁴⁹ Maimonides, *The Commentary to Misnah Aboth*, 101.

⁵⁰ Bk. Langermann, "Maimonides and Miracles: The Growth of a (Dis)belief", 151.

maşayı da ilave ettiği bildirilmektedir.⁵¹ İbn Meymûn *Şerhu'l-Mişna'da* bunların neden diğer mucizeler gibi altı günde yaratılan varlıkların doğasına konulmadığına dair bir sorunun akla gelebileceğine işaret etmektedir. İbn Meymûn'a göre aslında bunların da mucize olma açısından diğerlerinden farkı yoktur. Diğer mucizeler ilk yaratılışta kendilerinin oluşturulduğu varlıkların tabiatlarına yerleştirilirken yalnızca bu on şey -belki de kutsallıklarından dolayı- yaratılışın tamamlandığı Şabat'tan hemen önce alacakaranlıkta yaratılmıştır.⁵² Bu nedenle bu nesnelere Tanrı'nın nihai planının bir parçasıdır ve özünde "doğüstü" değildirler.⁵³

İbn Meymûn'un bu açıklamalarından anlaşıldığı üzere Tanrı, mucizeler meydana gelirken yeni bir irade ortaya koymamakta ve yeni bir şey yaratmamaktadır. Mucizeler, Tanrı'nın "başlangıçta" ortaya koyduğu iradenin, olması gerektiği vakitte ortaya çıkmasıyla meydana gelmektedir. Başka bir deyişle mucizeler ne varlığın tabiatının değişmesi ne de kesintiye uğramasıdır; mucizeler, ilahi düzlemde varlığın tabii seyrinde meydana gelen olaylardır.

İbn Meymûn'un mucizelerin meydana gelmesiyle ilgili sunduğu bir diğer açıklama Tanrı'nın her şeyi yapmaya kâdir olmasıyla ilgilidir. İbn Meymûn'a göre Tanrı tabii düzeni ebedi olarak sürdürecektir de şayet dilerse bu düzende bir değişiklik meydana getirebilir. Fakat Tanrı âlemdeki düzenin tamamını değiştirmeye muktedir olsa da değişikliği onun bütününde değil, tabiatın cüzlerinde mucize yoluyla meydana getirir. Meydana gelecek olan bu değişiklik sürekli olmayacağından temelde onun düzeninde bir farklılığa neden olmayacağını ileri sürmektedir.⁵⁴ Tanrı'nın tabiatın cüzlerinde meydana getirdiği bu değişiklik ilahi iradenin değişimi olarak yorumlanabilir mi? sorusuna ise İbn Meymûn şu şekilde cevap vermektedir:

İradenin hakikati ve mahiyetinin manası irade etmek ve irade etmemektir. Eğer bu irade madde sahibi bir şeyde olsaydı, öyle ki bununla kendi dışındaki bir gayeyi talep etseydi, o zaman engeller ve mânialar dolayısıyla bu irade değişen bir şey olurdu. Ancak hiçbir şekilde başka bir şey sebebiyle olmayan mufârik şeylerin iradesine gelirse, bu değişmez. Onun, şimdi bir şeyi, yarın ise başka bir şeyi irade etmesi durumunda da kendi zatında bir değişim söz konusu olmaz ve bu durum başka bir sebebi de gerektirmez. Tıpkı daha önce de açıkladığımız üzere, onun bir şey yapıyor ve yapmıyor olmasının bir değişim olmaması gibi.⁵⁵

Böylece İbn Meymûn, tabiatın doğal seyri dışında gerçekleşen mucizelerin, yaratılışın başlangıcında varlıkların doğasına konmasa dahi Tanrı'nın iradesinde bir değişim şeklinde yorumlanmaması gerektiğini ifade etmektedir. Kasher'e göre İbn Meymûn'un asıl benimsediği görüş budur. O, üçüncü bir yorumu engellemek için kendi yorumuna alternatif olarak hahamların yorumunu eklemiştir. Zira bazı kimseler için hahamların görüşü daha kabul edilebilir

⁵¹ Bk. Sefaria, "Pirkei Avot", erişim: 23.06.2024, https://www.sefaria.org/Pirkei_Avot.5.6?lang=bi&with=all&lang2=en

⁵² Maimonides, *The Commentary to Misnah Aboth*, 101.

⁵³ Sefaria, "Pirkei Avot", erişim: 23.06.2024, https://www.sefaria.org/Pirkei_Avot.5.6?lang=bi&with=English%20Explanation%20of%20Mishnah&lang2=en

⁵⁴ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 2.29:342.

⁵⁵ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 2.18:300.

olabilir.⁵⁶ Görüldüğü üzere İbn Meymûn ister yaratılışın ilk altı gününde varlıkların tabiatına yerleştirilmiş olsun isterse varlıkların cüzlerinde meydana gelen değişiklik şeklinde sonradan vuku bulsun her iki durumda da mucizenin varlığını kabul etmektedir.

İbn Meymûn, âlemin doğal akışının dışında görünen mucizelerin iki farklı şekilde meydana geldiğini ifade etmektedir. Buna göre tabiatüstü gerçekleşen mucize bir şeyin başka bir şeye dönüşmesi biçiminde bir anda meydana gelebilir.⁵⁷ Mesela asanın yılan, suyun kana, Musa'nın elinin beyaza dönüşmesi bu tür mucizelerin örnekleridir.

Tabiatüstü meydana gelen mucize daha önce dünyada eşi benzeri hiç görülmemiş bir varlık biçiminde de olabilir. Bunun en klasik örneği *mandır*. Musa'yla birlikte Mısır'dan çıkan İsrailoğulları kırk yıl boyunca çölde dolaşmış ve bu süre boyunca Tanrı kendilerine bir çeşit ekmek olarak nitelendirilen *man* yiyeceğinden vermiştir.⁵⁸ İbn Meymûn'un ifadesine göre *man* sert olduğu için öğütüp ekmek yapılabilen, fakat güneş onu ısıttığında eriyip sıvı hale gelen benzersiz bir üründür.⁵⁹ Aynı zamanda *manın* her sabah çölün yüzeyinde bulunması, ne kadar toplanırsa toplansın toplanan miktarın kişinin yiyecek ihtiyacını karşılayabilecek miktarda olması, İsrailoğullarının günlük ihtiyaçlarını aldıktan sonra *manın* yok olması, ancak Şabat öncesi Tanrı'nın iki günlük yiyecek vermesi ve bunun yok olmaması Tevrat'ta anlatılan *manla* ilgili mucizelerdir. Bu nedenle İbn Meymûn İsrailoğullarının kırk yıl boyunca çölde kalması ve her gün *man* bulunmasını Tevrat'ın en büyük mucizesi olarak tanımlamaktadır.⁶⁰

İbn Meymûn'a göre tabiatüstü mucizelerin özelliği, devamlılıklarının olmamasıdır. O, tabiatüstü olan şeylerde mucize devam ederse şüphenin ortaya çıkacağını belirtmektedir. Mesela Mısır'dan Çıkış 4:4'te anlatıldığı gibi Musa peygamber, yılan dönüşen asasını kuyruğundan tuttuğunda yılan, yeniden asa olmuştur. Şayet yılan tekrar asaya dönüşmeseydi insanlarda onun zaten yılan olduğuna dair şüphe oluşacaktı. Dolayısıyla asanın önce yılan, sonra tekrar asaya dönüşmesiyle mucize tamamlanmıştır. Yine Çölde Sayım 16:31-33'te kaydedildiği gibi Karun ve takipçilerini yutan yer daha sonra tekrar eski haline dönmüştür. Burada da yer, yarık şekilde kalmış olsaydı mucize tamamlanmamış olacaktı.⁶¹

İbn Meymûn'un ölümden sonra dirilmeyi ve peygamberliği de tabiatüstü mucize olarak değerlendirdiği görülmektedir. O, kendisine yönelik cismani haşre inanmadığı yönündeki ithamlara bir cevap olarak kaleme aldığı *Makâle 'ani'l-Ba's*'ta ölümden sonra dirilmenin, sadık haberle bildirilen bir mucize olduğunu ifade etmektedir. İbn Meymûn'un zikrettiği gibi tabii olan, topraktan yaratılan insan bedeninin yine toprak olmasıdır. Çünkü tabiatın akışına uygun olan, her şeyin aslına dönmesidir. Ancak Tanrı, mucizevi olarak insanları öldükten sonra yeniden

⁵⁶ Kasher, "Biblical Miracles and the Universality of Natural Laws Maimonides' Three Methods of Harmonization", 39.

⁵⁷ Schacht & Meyerhof, "Maimonides Against Galen, on Philosophy and Cosmogony", 21-22; Mucizenin bu türüne Gazzâlî de değinmektedir. Bk. el-Gazzâlî, *Tehâfüt el-Felâsife: Filozofların Tutarsızlığı*, çev. Bekir Karlığa (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 164.

⁵⁹ Bk. Schacht & Meyerhof, "Maimonides Against Galen, on Philosophy and Cosmogony", 22.

⁶⁰ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 3.50:615.

⁶¹ Meral, "İbn Meymûn'un Cismani Haşir ile İlgili Görüşleri ve Haşir Risalesi'nin Arap Harfleriyle Neşri", 289.

diriltecektir. Tabiatüstü mucizelerin sürekli olmayacağından hareketle İbn Meymûn, dirilenlerin yeniden öleceğini öne sürmektedir.⁶²

Peygamberliğin mucize oluşuna gelecek olursak İbn Meymûn bu hadiseyi tabii durumda ortaya çıkacak bir şeyin Tanrı tarafından engellenmesi şeklinde açıklamaktadır.⁶³ İbn Meymûn'a göre ahlaki ve entelektüel bilgi açısından kemal noktaya ulaşan kimse tabii şartlarda peygamber olmalıdır. Ancak peygamberliğin tüm koşulları olsa bile Tanrı bunu dilemediği takdirde kişi, bu kapasiteyi kullanamaz. Dolayısıyla kişi akıl ve ahlak noktasında mükemmelliğe ulaştığında peygamber olmaması Tanrı'nın tabiatın doğal seyrine doğrudan bir müdahalesi olarak mucizedir. Böyle bir durumda Tanrı, ilahi meşietini ile bir kimsenin peygamberliğine izin verirken diğerini menetmektedir.⁶⁴ İbn Meymûn, Yahudi geleneğinin izinden giderek Tanrı'nın peygamberliğine izin verdiği kimselerin derecelerinin ve gösterdikleri mucizelerin birbirine eşit olmadığını savunmaktadır. Buna göre, en üstün peygamber Musa'dır ve onun gösterdiği mucizeler diğer peygamberlerin gösterdiği mucizelerden daha üstündür. İbn Meymûn, bunun delili olarak diğer peygamberlerin gösterdiği mucizelere sadece insanların bir kısmı şahit olurken Musa'nın mucizelerine tüm İsrailoğullarının şahit olmasını göstermektedir. Yine diğer nebiler kendisine muhalif olanlara ve kendisine inananlara istediği anda mucize gösteremiyorken, Musa hem kendisine karşı olan Firavun ve onun taraftarlarına hem de kendisine inanan İsrailoğullarına mucizelerini açıkça göstermiştir.⁶⁵

2.2. Tabiat Açısından Mümkün Olan Mucizeler

İbn Meymûn tabiat açısından mümkün olan bazı durumların da mucizevi olduğunu beyan etmektedir. *Makâle 'ani'l-Ba's*'ta o, varlığın doğal seyrinde gerçekleşen bu tür mucizelerin üç şartı olduğunu kaydetmektedir:⁶⁶

1. Mucizenin peygamberin söylediği anda ya da bildirdiği vakitte ortaya çıkmasıdır. Bununla ilgili olarak İbn Meymûn "Samuel'in durumunda olduğu gibi: 'Göğü gürlentsin, yağmur yağdırsın diye Rabbe yalvaracağım. Samuel Rabb'e yalvardı ve Rab o gün göğü gürletti, yağmur yağdırdı.' Yine Yehuda'dan gelen Tanrı adamıyla ilgili şu ifade gibi: 'Tanrı adamının Rabb'in buyruğuyla gösterdiği belirti uyarınca, sunak parçalandı, üstündeki küller çevreye savruldu.'⁶⁷ örneklerini vermektedir. Burada yağmurun yağması ya da bir yapının parçalanması doğal bir durumdur. Ancak bu olaylar peygamberlerin söylediği vakitte ortaya çıktığı için mucize türündendir.

⁶² Bk. Meral, "İbn Meymûn'un Cismani Haşir ile İlgili Görüşleri ve Haşir Risalesi'nin Arap Harfleriyle Neşri".

⁶³ Bu konu hakkında yapılmış bir araştırma için bk. Kaplan, "Maimonides on the Miraculous Element in Prophecy", 267-275.

⁶⁴ Bk. İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 2.32:357.

⁶⁵ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 2.35:364-365; Salime Leyla Gürkan, "Yahudi Geleneğinde Vahiy ve Peygamberlik", *Vahiy ve Peygamberlik*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2018), 60-66.

⁶⁶ Bk. Meral, "İbn Meymûn'un Cismani Haşir ile İlgili Görüşleri ve Haşir Risalesi'nin Arap Harfleriyle Neşri", 288-289.

⁶⁷ I. Samuel 12:17-18.

2. Kendi türü içinde garip ve ender görülen bir olay olmasıdır. Mesela Tanah'ta Firavun'un, İsrailoğullarının Musa'yla birlikte Mısır'dan çıkmasına izin vermediği için gönderilen felaketler arasında zikredilen Mısır'ı boydan boya çekirgelerin kaplaması olayının daha önce hiçbir zaman gerçekleşmediği ve gerçekleşmeyeceği, yine bu şiddette bir dolunun daha önce yağmadığı bu türün örnekleri arasında zikredilmektedir. İbn Meymûn belirli bir mekâna ya da millete işaret edilerek bu tür mucizelerin yaşandığını söylemektedir.
3. Mümkün olan şeyin belirli koşullar altında devamlı olmasıdır. Zira bu şey devam etmeyip bir ya da iki kez meydana geldiğinde bu mucize değil, tesadüf olur. İbn Meymûn bunun örneği olarak İsrailoğullarının itaat zamanlarında bereketlerin, isyan zamanlarında ise belaların artmasını gösterir:

Tevrat'ta [İsrailoğullarının] itaat ettiklerinde işlerinin iyi gideceği, isyan ettiklerinde de kötü gideceği hususu nesiller boyu devam edecek bir mucize olarak zikredilmiştir, ayette denildiği gibi: "Bunlar siz ve soyunuz için sonsuza dek bir belirti, şaşılabilir bir olay olarak kalacak."⁶⁸ Bu sebeple hahamlar "İsrailoğullarının kaderi burçlara bağlı değildir" demişlerdir. Yani onların iyi ya da kötü olmaları tabiatla ilgili ya da mutad üzere devam eden bir durum değildir, bilakis taat ve masiyete bağlıdır. Bu da bütün mucizelerden daha büyük bir mucizedir. Bu hususun gerek bütün İsrailoğulları gerekse teker teker her birisi için geçerli olduğu söz konusu [Talmud'daki] rivayetten açığa çıkmıştır. Bu rivayet "siz ve soyunuz için" ifadesiyle de uyumludur. Milletimiz arasında meşhur bir sözdür ki "Bir adam başına sıkıntıların geldiğini görüyorsa amellerini gözden geçirmelidir." Bu anlam Allah'ın bu milleti seçmesindeki murat olarak da aynı şekilde dile getirilmiştir: "Gözlerinizi göklere kaldırıp güneşi, ayı, yıldızları -bütün gök cisimlerini- görünce sakın aldanmayın; eğilip onlara tapmayın. Tanrımız Rab bunları göğün altındaki bütün halklara pay olarak vermiştir. Size gelince: Rab, bugün olduğu gibi kendi halkı olmanız için, sizi alıp demir eritme ocağından, Mısır'dan çıkardı."⁶⁹ Yani İsrailoğullarının durumları diğer milletlerin durumları gibi değildir. Bilakis bu büyük mucizeyle onları seçmiş ve iyi veya kötü olmalarını ebedi olarak eylemlerine bağlı kılmıştır.⁷⁰

İbn Meymûn, zina ve iftiranın cezasını da Yahudi geleneğinde olduğu gibi İsrailoğullarına verilen ve devamlılığı olan bir mucize olarak değerlendirmektedir. Çölde Sayım 6:12-31'de söz konusu edilen zina ettiğiinden şüphe edilen kadının masumiyetini ya da suçluluğunu içirilen acı su mucizevi bir şekilde kanıtlamaktadır.⁷¹ Benzer şekilde Yahudi din bilginleri iftira atanın cezasının cüzzam (*tsaraat*) olduğunu belirtmektedir. İsrailoğullarından bir kimse şayet iftira

⁶⁸ Yasanın Tekrarı 28:46

⁶⁹ Yasanın Tekrarı 4:19-20.

⁷⁰ Meral, "İbn Meymûn'un Cismani Haşir ile İlgili Görüşleri ve Haşir Risalesi'nin Arap Harfleriyle Neşri", 287.

⁷¹ Moşe Farsi (çev.), *Tora ve Aftara: Bamidbar*, 2. bs. (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2010), 4: 89.

atarsa önce evinin duvarlarında küflenme olur. Hatasını düzeltmezse evindeki eşyalara, sonra kıyafetlerine yayılır. Nihayetinde de bedeninde cüzzam hastalığı görülür.⁷² Bu iki mucizenin devamlılığı, aynı sonucun her zaman aynı nedenden çıktığı gerçeğini anlatmalarındır.⁷³

Devamlılığı olan mucizelere İbn Meymûn'un verdiği bir diğer örnek de Eriha kentinin surlarının mucizevi olarak çökmesi ve Yeşu'nun bir daha bu kenti inşa edeni lanetlemesidir.⁷⁴ İbn Meymûn'a göre Yeşu'nun bu lanetiyle birlikte mucize kalıcı hale gelmiş olur. "Çünkü bir kimse yere batmış surlar gördüğünde, bunların, yıkılmış bir binanın kalıntısı değil, aksine mucizeler neticesinde batmış olan bir sur olduğunu anlayacaktır."⁷⁵

3. Mucizenin Gayesi

İbn Meymûn, mucizenin gayesi olarak iki hususa işaret etmektedir.⁷⁶ Bunlardan ilki mucizenin zaruri bir durum nedeniyle meydana gelmesidir. Ona göre, kutsal metinde çölde vuku bulduğu anlatılan mucizeler bu türdendir. Firavun ve ordusunu batırmak gerektiği için deniz yarılmış, İsrailoğullarının yemeğe ihtiyacı olduğu için *man* verilmiş, suya ihtiyacı olduğu için kayadan su çıkarılmış, Karun ve yandaşları Musa'yı reddettiği için de yer yarıp onları yutmuştur.⁷⁷ İsrailoğullarının ihtiyaçlarına binâen ortaya çıkan bu mucizeler Tanrı'nın azametinin kanıtları olarak hizmet etmektedir.⁷⁸ Tanrı'nın varlığının ve yüceliğinin yanı sıra bu hadiseler İsrailoğullarının seçilmişliğinin bir göstergesi olarak da okunabilir. Diğer uluslar arasından İsrailoğullarını seçen Tanrı, şeriat merkezli bir halk oluşturma iradesine uygun olarak mucizelerini sergilemektedir. Bu bağlamda İbn Meymûn'un dikkat çektiği bir diğer husus, mucizelerin Yahudi milli bilincinin şekillenmesinde oynadığı roldür. Langermann'ın işaret ettiği gibi mucizevi olayların sona ermesi gerekse de olayın öyküsünün ulusal tarih bilincine kalıcı olarak kaydedilmesi önemlidir. Fısıh bayramı Mısır'daki mucizeleri, Sukot bayramı ise çölde gerçekleşen mucizeleri hatırlatır ve tüm zamanlarda hatırlanmasını devam ettirir.⁷⁹

İbn Meymûn'a göre mucizenin amaçlarından bir diğeri de nübüvveti doğrulamaktır. Tanah'ta Tanrı'nın, peygamberleri mucizelerle desteklediğine dair birçok pasaj yer almaktadır. Bunlardan biri de Musa'nın peygamberliğinin mucizelerle açığa çıkarılması anlatısıdır.⁸⁰ Burada Musa'nın, İsrailoğullarının kendisinin peygamber olduğuna inanmayacakları endişesine karşılık Tanrı'nın ona mucizeler verdiği aktarılmaktadır. İbn Meymûn, Musa'ya verilen mucizelerin, onun

⁷² İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 3.47:595; *tsaraat* kelimesinin farklı anlam ve yorumları için bk. Moşe Farsi (çev.), *Tora ve Aftara: Vayikra*, 2. bs. (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2010), 3: 213.

⁷³ Langermann, "Maimonides and Miracles: The Growth of a (Dis)belief", 164.

⁷⁴ Yeşu 6.

⁷⁵ İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 3.50:615.

⁷⁶ Bk. Meral, "İbn Meymûn'un Cismani Haşir ile İlgili Görüşleri ve Haşir Risalesi'nin Arap Harfleriyle Neşri", 280.

⁷⁷ Maimonides, *İlim Kitabı: Sefer ha-Mada'*, 77-78.

⁷⁸ Kasher, "Biblical Miracles and the Universality of Natural Laws Maimonides' Three Methods of Harmonization", 43.

⁷⁹ Langermann, "Maimonides and Miracles: The Growth of a (Dis)belief", 163; İbn Meymûn, *Delâletü'l-Hâirîn*, 3.43:568.

⁸⁰ Mısır'dan Çıkış 4:1-9.

peygamber olduğuna dair şüphe oluşmaması için Mısır'dan çıkıncaya kadar devam ettiğini, Mısır'dan çıktıktan sonra ise tüm İsrailoğullarının şahit olduğu Sina vahyinin vuku bulmasıyla birlikte başka mucizeye gerek kalmadığını ifade etmektedir. Bu nedenle Sina vahyinden sonra çölde meydana gelen mucizevi olaylar Musa'nın peygamberliğinin delilleri olarak görülmemektedir. Böylece bunların İsrailoğullarının ihtiyacına yönelik olduğu teyit edilmektedir. Musadan sonra gelen peygamberlere mucize gösterdikleri için değil, Musa Tevrat'ta böyle emrettiği için inanılmalı;⁸¹ ancak peygamberlik iddiasında olan bir kimse, büyük mucizeler gösterse bile, Musa'nın peygamberliğini kabul etmediğinde, bu kişiye inanılmamalıdır. Zira kutsal kitapta yalancı peygamberlerin de mucize gösterebildikleri anlatılmaktadır. Bu nedenle mucize tek başına peygamberin doğruluğu için bir ölçü kabul edilmemekte, aslolanın peygamberin mesajının içeriği olduğu vurgulanmaktadır.⁸²

İbn Meymûn'un belli bir gayeye yönelik ortaya çıktığını belirttiği mucizeler, sürekliliği olmayan tabiatüstü mucizelerdir. Böylece Tanah'ta zikredilen olağanüstü gibi görünen olayların hangisinin mucize hangisinin tabii bir hadise olduğunun belirlenmesinde olayın bu gayelerle ilişkisi bir ölçüt olarak hizmet ediyor görünmektedir. Şayet tabiatüstü gibi görünen anlatı zaruri bir durum ya da nübüvveti doğrulama amacıyla ortaya konmuyorsa o zaman İbn Meymûn, bunu tabiatın doğal akışı içerisinde yorumlamayı tercih etmektedir.

Sonuç

İbn Meymûn'un mucize hakkındaki görüşlerinin incelendiği bu çalışmanın ana problemlerinden biri onun mucizelere inanıp inanmadığı sorusuna bir yanıt bulmaktır. Bu bağlamda makalede, İbn Meymûn'un eserleri incelenmiş ve onun mucizeye verdiği önem araştırmacıların dikkatine sunulmuştur. İbn Meymûn için irade ve ihtiyâr sahibi bir Tanrı'ya inanmakla mucizenin gerçekleşmesinin bir problem olmaktan çıktığı görülmüştür. Mucizeyi şeriatın asıllarından biri olarak görmesi ile Yahudilikte açıkça mucize olarak yer alan olayların inkârının küfrü doğuracağı vurgusu âlimin bu inancı kabul ettiğinin en önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilmiştir. Öte yandan onun mucizelerle ilgili açıklamalarının çelişkiler barındırdığı iddialarının gerçeği yansıtmadığı tespitinde bulunulmuştur. Bu iddialara kaynak teşkil eden örneklerin incelenmesi araştırmamızın tezini güçlendirmiştir.

İbn Meymûn'un eserlerinin incelenmesiyle klasik anlamda tabiatüstü olaylar olarak nitelendirilen mucizelerin yanı sıra tabii bazı durumların da mucize kapsamında değerlendirildiği görülmüştür. İbn Meymûn'un hem mucizeleri kabul etmenin gerekliliğine yaptığı vurgu hem de bu tür olayları sınıflandırması kanaatimizce kutsal kitap mucizelerinin gerçekliğini göstermeye yöneliktir. Böylece o, Tanah'ta mucize olarak zikredilen bazı hadiselerin harikulade yönünün anlaşılmasını mümkün kılmıştır.

⁸¹ Maimonides, *İlim Kitabı: Sefer ha-Mada'*, 78-79; Gürkan, "Yahudi Geleneğinde Vahiy ve Peygamberlik", 64.

⁸² Yasanın Tekrarı 13:2-4. Ayrıca bk. Maimonides, "The Epistle to Yemen", 113; Gürkan, "Yahudi Geleneğinde Vahiy ve Peygamberlik", 47; Meral, "İbn Meymun'un Yemen Mektubu", 28.

Sonuç olarak, yaşadığı dönemde hâkim olan ve kendisinin de etkilendiği Aristocu felsefenin gerçekleşmesini mümkün görmediği mucizevi olaylara, Orta Çağ Yahudi dünyasının önde gelen cemaat önderlerinden biri olan İbn Meymûn'un gelenekten kopmadan kendi düşünce sisteminde yer verdiği anlaşmıştır.

Kaynakça

- Arslan, Hatice. "İbn Meymûn'a Göre Yaratılış". *Dergiabant*, 11/2 (2023): 238-250.
- Birnstiel, Daniel. "Yahudilikte Mucize". Ed. Ahmet Baydar, İstanbul: KURAMER, 2015.
- Davidson, Herbert. "Maimonides' Secret Position on Creation". *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, ed. Isadore Twersky, Cambridge: Harvard University Press, 1979, 1: 16-40.
- el-Gazzâlî. *Tehâfût el-Felâsife: Filozofların Tutarsızlığı*. Çev. Bekir Karlığa, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Farsi, Moşe (çev.). *Tora ve Aftara: Bamidbar*. 2. baskı, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2010.
- Farsi, Moşe (çev.). *Tora ve Aftara: Vayikra*. 2. baskı, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2010.
- Farsi, Moşe (çev.). *Yeoşua*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2015.
- Gürkan, Salime Leyla. "Modern Yahudi Teolojisi". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015, 1039-1056.
- Gürkan, Salime Leyla. "Mûcize (Diğer Dinlerde Mûcize)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2005, 30: 352-356.
- Gürkan, Salime Leyla. "Yahudi Geleneğinde Vahiy ve Peygamberlik". *Vahiy ve Peygamberlik*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, İstanbul: KURAMER Yayınları, 2018, 41-76.
- Harvey, Warren Zev. "A Third Approach to Maimonides' Cosmogony-Prophetology Puzzle". *Harvard Theological Review*, 74/3 (Temmuz 1981): 287-301, <https://doi.org/10.1017/S0017816000028601>.
- Heller, Joseph. "Maimonides' Theory of Miracle". *Between East and West*, ed. A. Altmann, Londra: Horowitz Publishing, 1958, 112-127.
- İbn Meymûn. *Delâletü'l-Hâirîn*. Çev. Osman Bayder & Özcan Akdağ, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019.
- Kaplan, Lawrence. "Maimonides on the Miraculous Element in Prophecy". *The Harvard Theological Review*, 70/3/4 (1977): 233-256.
- Kasher, Hannah. "Biblical Miracles and the Universality of Natural Laws Maimonides' Three Methods of Harmonization". *The Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 8/1 (1998): 25-52.
- Kreisel, Howard. *Judaism as Philosophy: Studies in Maimonides and the Medieval Jewish Philosophers of Provence*. Boston: Academic Studies Press, 2015.
- Kreisel, Howard. "Miracles in Medieval Jewish Philosophy". *The Jewish Quarterly Review*, 75/2 (1984): 99-133.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi-Yeni Yaşam Yayınları, 2001.
- Langermann, Y. Tzvi. "Maimonides and Miracles: The Growth of a (Dis)belief". *Jewish History*, 18/2/3 (2004): 147-172.
- Maimonides. *İlim Kitabı: Sefer ha-Mada'*. Çev. Yasin Meral v.dğr., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.
- Maimonides. *Misneh Torah*. Çev. Eliyahu Touger, Brooklyn: Moznaim Publishing, 2020.
- Maimonides, Moses. "Eight Chapters". *Ethical Writings of Maimonides*, ed. Raymond L. Weiss & Charles E. Butterworth, New York: New York University Press, 1975, 63-108.
- Maimonides, Moses. *The Commentary to Misnah Aboth*. Çev. Arthur David, New York: Bloch Publishing Company, 1968.
- Maimonides, Moses. "The Epistle to Yemen". Çev. Abraham Halkin, *Crisis and Leadership: Epistles of Maimonides*, Philadelphia: The Jewish Publication Society, 1985, 93-131.

- Meral, Yasin. "İbn Meymûn'un Cismani Haşır ile İlgili Görüşleri ve Haşır Risalesi'nin Arap Harfleriyle Neşri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 61/2 (2020): 245-314.
- Meral, Yasin. "İbn Meymun'un Yemen Mektubu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 54/2 (2013): 1-48.
- Meral, Yasin. *Yahudi Dini Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Rabinowitz, Louis Isaac. "Miracle: In the Talmud". *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik & Michael Berenbaum, Detroit: Thomson & Gale, 2007, 14: 306-307.
- Ravitzky, Aviezer. "Samuel Ibn Tibbon and the Esoteric Character of the Guide of the Perplexed". *AJS Review*, 6 (1981): 87-123.
- Reines, Alvin J. "Maimonides' Concept of Miracles". *Hebrew Union College Annual*, 45 (1974): 243-285.
- Rudavsky, T. M. "Creation and Miracles in the Guide". *Maimonides' Guide of the Perplexed: A Critical Guide*, ed. Daniel Frank & Aaron Segal, New York: Cambridge University Press, 2021, 143-160.
- Schacht, Joseph & Max Meyerhof. "Maimonides Against Galen, on Philosophy and Cosmogony". *Islamic Medicine*, 97 (1997): 11-36.
- Schwartz, Dov. *Central Problems of Medieval Jewish Philosophy*. Leiden: Brill, 2005.
- Schweid, Eliezer. "Miracle: In Medieval Jewish Philosophy". *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik & Michael Berenbaum, Detroit: Thomson & Gale, 2007, 14: 307-309.
- Schweid, Eliezer. *The Classic Jewish Philosophers: From Saadia Through the Renaissance*. Çev. Leonard Levin, Leiden: Brill, 2008.
- Sefaria. "Pirkei Avot". Erişim: 23.06.2024, https://www.sefaria.org/Pirkei_Avot.5.6?lang=bi&with=English%20Explanation%20of%20Mishnah&lang2=en
- Strauss, Leo. "How to Begin to Study the Guide of the Perplexed". *The Guide of the Perplexed*, Chicago: The University of Chicago Press, 1963, 1: 10-101.